

Váradi Monika Mária

Migráció? Alulnézetből?

Szerkesztői előszó

Ez a tanulmánykötet a *A Magyarországról külföldre irányuló migráció és hatásai vidéki társadalmakra* című kutatás¹ eredményeiből nyújt áttekintést. A kutatás ötlete akkor született, amikor egy dél-dunántúli kisvárosban a szegénységben élő családok megélhetési stratégiáit vizsgáltuk. Az érintett családokkal, szakértőkkel, döntéshozókkal folytatott interjúk során fény derült arra, hogy milyen sok, a legkülönbözőbb társadalmi pozíciójú családot érint a migráció; jószerivel minden beszélgetőpartnerünk említést tett egy vagy több családtagról, kollégáról, barátáról, akik külföldön dolgoznak, illetve külföldre telepedtek. Mivel többterepű, az útra kelőket a befogadó országba is követő kutatásra nem volt lehetőségünk, a kutatást úgy terveztük meg, hogy néhány kiválasztott terepen a lehető legmélyebben, a migrációban részt vevők és érintettek megkérdezésével tárjuk fel és értsük meg a migrációs döntéseket mozgató kényszereket és vágyakat, a tipikus migrációs/mobilitási utakat, valamint a külföldi munkavállalás családokra, helyi közösségekre gyakorolt hatásait.

Már a kutatás megtervezése, majd megvalósítása során *pilot-projektnek* tekintettük Durst Judit kutatását az észak-magyarországi romák kanadai emigrációjáról.² Durst Judit közös kutatásunk ideje alatt is folytatta *többterepű, a részt vevő megfigyelés módszereivel végzett etnográfiai vizsgálatait*, ő Kanadába és Angliába is követte borsodi ismerőseit, barátait. Így nemcsak az itthon maradók és vizszo- szatérők elbeszéléseiből, hanem közvetlen közle- ről, „első kézből” szerezhetett tapasztalatokat a Kanadában menedéket ké- rő, vagy a különböző angliai városok ipari üzemeiben dolgozó romák mindennapos küzdelmeiről, boldogulási lehetőségeiről. A pilot és az OTKA által támogatott kutatásunk egyaránt *kvalitatív módszereken* alapult, a migrációban érintett családok tagjaival, a „migrációs ipar” szereplőivel, szakértőkkel, települési és intézményvezetőkkel készített interjúkat³ azonban Durst Judit legfontosabb terepén kiegészítette egy teljes körű háztartási adatfelvétellel, ami lehetővé teszi a migrációban, vagy mobilitásban érintett csa-

¹ A kutatást és e kötet megjelentetését az OTKA támogatta (K 111 969).

² A pilot-kutatás első szakaszában részt vett Virág Tünde kollégánk is.

³ Mindösszesen 250 interjút készítettünk a kutatás ideje alatt.

ládok demográfiai, gazdasági, társadalmi helyzetének összehasonlító elemzését a népszámlálási adatokkal.⁴

Kutatásunkat *három* különböző, *periferikus gazdasági és társadalmi helyzetű terepen* végeztük. A Dél-Dunántúlon egy csökkenő lélekszámú, gyenge gazdasági potenciállal rendelkező kisváros, Észak-Magyarországon egy ipari válságövezet-höz tartozó városi rangú település, míg a Dél-Alföldön egy kisfalu alkotta a vizsgálat központi terepét. Alapvetően egy-egy településre fókuszáltunk, ám a kutatás során feltárt családi, rokoni, baráti és migrációs hálózatokat követve átléptük e települések határait. A terepeket korábbi kutatási tapasztalataink alapján választottuk ki; Durst Judit már évek óta dolgozik észak-magyarországi településeken, másik két terepünkre egy-egy korábbi kutatás során feltárt migrációs történetek miatt tértünk vissza. A visszatérés azt is jelentette, hogy az előzőleg kialakított, kölcsönös bizalmon alapuló helyi kapcsolatokra támaszkodva tudtuk folytatni, illetve elindítani migrációs kutatásunkat. Tapasztalataink szerint a migráció ugyan egy-egy helyi társadalomban, közösségben sokakat érintő és foglalkoztató tapasztalat, megosztásukra mégis kevesen hajlandók; a vonakodás, elzárkózás egyaránt fakadhat szegyenből, félelemből és erős érzelmi érintettségből. E korlátok elkerülhetetlenné tették, hogy az interjúalanyok megtalálásában *helyi, közbizalmat élvező segítők*re támaszkodjunk. Az ő közvetítésükkel, közbenjárásukkal jutottunk el azokhoz a külföldön dolgozó, élő emberekhez, illetve családtagjaikhoz, akik hajlandónak mutatkoztak a beszélgetésre. Voltaképpen a helyi segítőket övező bizalom hárult át ránk, ez tette lehetővé a kapcsolatfelvételt, és könnyítette meg a kutatást ebben az érzékeny témában. Helyi segítőkre minden terepünkön támaszkodtunk, ugyanakkor a *kollaboratív* vagy *kooperatív etnográfia* gyakorlathoz Durst Judit került a legközelebb, ő jellemzően helyi szakértőként, kutatási asszisztensként vonja be az adott roma közösség egy-egy tagját kutatásaiba (a módszer előnyeiről és korlátairól a kamatos pénz kutatása kapcsán lásd Durst 2017). A helyi segítőkre való támaszkodás óhatatlanul szelektivitással jár, hiszen kapcsolathálózataik nem feltétlenül terjednek ki a lokális közösségek egészére, illetve az adott közösségeken belüli nyílt vagy rejtett törésvonalak miatt nem tudnak minden potenciális interjúalanyt elérni, s előfordulhat az is, amint erre Virág Tünde tanulmánya rámutat, hogy ők maguk korlátozzák a kutatókat abban, hogy bizonyos családokhoz eljussanak, rejténivalónak hitt információkhoz hozzáférjenek.

A kötet empirikus kutatási tapasztalatokon alapuló tanulmányai valamilyen módon mind reflektálnak a migráció kutatásának módszertani korlátaira, nehézségeire. Németh Krisztina ugyanakkor a migrációban érintett gyerekek tapasztalatainak megragadására *narratív és projektív módszereket* egyaránt alkalmazott, s ezek egymásra vetítésével sikerült finoman és árnyaltan elemeznie azokat az egyéni módokat, ahogyan a gyerekek megküzdnek a maguk és szüleik helyválttatásához kapcsolódó ambivalenciákkal, veszteségekkel, az adaptáció és integráció

⁴ A háztartási adatfelvétel elemzésének eredményei várhatóan a *Szociológiai Szemle* 2018-as angol nyelvű számában jelennek meg.

kihívásaival. Németh Krisztina tanulmánya azt példázza, hogy a migráció kutatásában a módszerek innovatív alkalmazásával azok is megszólaltathatók, akikről úgy gondoljuk, hogy a migrációs történetek leginkább passzív, néma szereplői.

A kiválasztott terepek a közös strukturális vonások (mint a kedvezőtlen földrajzi, gazdasági helyzet, gyenge munkaerőpiac, magas munkanélküliség) mellett is egyedi vonásokkal jellemezhető *lokalitások*. A tanulmányokban a helyi viszonyok mégis csak abban az esetben jelennek meg markánsabban, ha fontosak a migrációs pályák különbségeinek megértésében, illetve, ha egy-egy migrációs minta meghatározónak mondható az érintett településen. Virág Tünde tanulmányában a kívülről gazdasági és társadalmi szempontból homogénnek látszó és stigmatizált „cigányfalu” belső differenciálódásának és ezzel összefüggésben a helyi intézmények közösségi szerepének bemutatása nélkülözhetetlen, mert enélkül nehezebben értenénk meg a képzettséget szerzett, illetve képzetlen, mélyszegénységben élő romák migrációs útjának eltéréseit. A külföldön házi idősgondozóként dolgozó asszonyokról szóló tanulmányában Váradai Monika Mária a lokalitásba ágyazva mutatja be azokat a kényszereket és lehetőségeket, amelyek az asszonyokat külföldi munkavállalásra ösztönzik. Ugyanakkor a házi idősgondozás során megjelenő problémák és az ezekre válaszként adott egyéni gyakorlatok, taktikák függetlenek a lokalitástól, a migráns gondozói pozíció és a munka strukturális ellentmondásaiból fakadnak. A lokalitások a kutatás térbeli egységeiként meghatározó elemzési keretet jelenthetnek a helyben tetten érhető migrációs pályák megértésében, de inkább arra törekedtünk, hogy elemelkedjünk e viszonyoktól, és a migrációs döntéseket, utakat tágabb strukturális összefüggésekbe ágyazva elemezzük. Másként fogalmazva: noha az egyéni történetekben az elbeszélők számára a lokalitás a maga összetett, ismerős viszonyrendszerével alapvető vonatkoztatási keret, e történetekből mi a migráció tipikusnak mondható, összehasonlítható elemeit igyekeztünk kiemelni, hangsúlyozni.

E kötet szerzőiként tehát az volt a szándékunk, hogy az elemzés során ne halványuljon el az emberi sorsok egyediségének izgalma, de egyúttal figyeljünk az emberek migrációját, mobilitását kiváltó és fenntartó egyenlőtlen globális struktúrákra, viszonyokra. Az egyediség mindazonáltal védelmet igényel; a migrációhoz kapcsolódó történetek érzékenysége, a migrációban érintett emberek pozíciójának gyakori sérülékenysége is azt kívánja, hogy biztosítsuk interjúpartnereink *anonimitását*. A terepként szolgáló települések nevét megváltoztattuk vagy teljes mértékben mellőztük az írás során, és minden megszólított és idézett beszélgetőpartnerünk fiktív névvel szerepel. Ezzel is szeretnénk viszonzni bizalmukat.

A „migráció” mögé az előszó címében kérdőjel került, ami arra az eldönt(het)etlen kérdésre utal, hogy vajon a migráció fogalma helyett nem lenne-e megfelelőbb a *mobilitás*ét használnunk. A kötet tanulmányai e tekintetben nem egységesek, míg Németh, Váradai és Virág alapvetően a migráció fogalmát használják, Durst Judit a mobilitás etnográfiaiban, antropológiában meghonosodott fogalmát alkalmazza, amellel érvelve, hogy e kategória pontosabban ragadja meg a szegény, képzetlen romák országok közötti mozgásait, így például cirkuláris migráció

helyett periodikus (*recurring*) mobilitásról beszél. Migrációs elméleteket áttekinthető tanulmányában Váradí ugyanakkor amellett sorakoztat fel érveket, hogy miért tartja megfelelőbbnek az uniós országokba irányuló munkavállalási célú mobilitás leírására a migráció fogalmát. A rigorózus fogalmi következetességet a migráció fluid és cirkuláris formái minduntalan kihívások, tartalmi próbák elé állítják, miközben az egyezések, közös pontok miatt migráció és mobilitás gyakran egymás szinonimáiként szerepelnek a tanulmányokban, következésképpen a két fogalom használata nem jelent koncepcionális különbséget a leírt, értelmezett és elemzett folyamatok tekintetében.

Migráció és mobilitás analitikus fogalmak, amelyekre ugyan ráarakód(hat)nak politikai érdekekből fakadó szelektív-minősítő jelentésrétegek, de kutatóként olyan globális jelenségeknek tekintjük az e fogalmakkal megjelenített folyamatokat, amelyek megértéséhez, értelmezéséhez a magunk kutatási eredményeivel is szeretnénk hozzájárulni. Arra a kérdésre tehát, hogy a migráció, a mobilitás vajon „jó” vagy „rossz” dolog-e, ebben a kötetben nem találhat választ az olvasó. Igyekezünk megérteni és bemutatni a migrációval, mobilitással járó egyéni, családi, közösségi, társadalmi „hasznokat”, de azt az „árat” is, amelyet ezért az érintetteknek fizetniük kell.

Az „alulnézetből” mögötti kérdőjel sem a tanulmánykötet címében megjelenő perspektíva átértelmezését jelenti. A migráció e kötetben gyakran hivatkozott hazai kutatói nagyon sokat tettek, tesznek azért, hogy a magyarországi folyamatokat az ország globális világrendben elfoglalt történeti-strukturális pozíciója felől értelmezzék, hogy kvantitatív adatok kritikai összehasonlító elemzésével mutassák be az elmúlt években megindult vándorlási folyamatokat és ezek jellemzőit, valamint a magyar társadalomban rejlő migrációs potenciál alakulását. Tanulmányainkban igyekezünk saját tapasztalatainkat a már meglévő közös tudás keretei között elhelyezni, kutatásunk azonban kvalitatív természetéből fakadóan statisztikailag nem tekinthető reprezentatívnak, s a migrációs történetek mellett nem szerepelnek kvantitatív elemzések. Mi az egyedi történetek felől próbálunk eljutni az általánosítható tapasztalatok felé. Ebben a törekvésünkben Hein de Haas középszintű elmélete volt segítségünkre, amely a migrációt *korlátozó és támogató struktúrák*, valamint a migrációban, mobilitásban érintettek ágenciájának kölcsönhatására helyezi a hangsúlyt. A tanulmányokon átível az *ágencia alapú megközelítés*, vagyis mindannyian a cselekvő, ágenciával rendelkező embereket állítjuk a középpontba, és azt a kérdést vizsgáljuk, hogy a strukturális kényszerek kemény szorításában mit tehet, mire képes, mire juthat a migrációban, mobilitásban részt vevő, abban érintett egyes ember, család.

A kötet elején az „elméleti kaleidoszkóp” egyfajta értelmezési hálót bont ki a jelenkori migráció sajátosságairól, a migrációt kiváltó és fenntartó okokról, a migráció mechanizmusairól, valamint a migráció gazdasági, társadalmi, közösségi hatásairól szóló elméletekről, irodalmakról, óhatatlanul szelektív olvasat alapján. Váradí tanulmánya közvetlenül nem jelöli ki a tanulmányok elméleti kereteit, de igyekszik reflektálni a kutatásunk során megfogalmazott kérdésekre.

A további hat tanulmány empirikus eredményeinket mutatja be, „párokba” rendeződve. E tanulmánypárok részben kutatásunk tematikus, elméleti logikáját követik, amennyiben a „roma” migráció vagy *mobilitás* problémakörét, illetve a *nők migrációjában való részvételét*, a migráció feminizációját járják körül.

Az észak-magyarországi kisváros cigánytelepéről indult néhány család, amelyek útját Durst Judit a „letelepedési”, a „periodikus” és az (angliai) munkavállalási célú mobilitás kategóriáit alkalmazva mutatja be. Megtudhatjuk, mit jelent évekig várni arra, hogy a család megkapja-e Kanadában a menedékjogot, vagy elutasítják és visszatoloncolják őket Magyarországra, s hogy a menedékkérők milyen eszközökkel igyekeznek manipulálni az eljárást a számukra kedvező bírói döntés érdekében. Arról is olvashatunk, hogy nem egy család többször megfordul magyarországi otthona és Anglia között, hogy saját életkörülményein a kínáló jobb lehetőségekhez alkalmazkodva javítson. S vannak, akiknek sikerül gyári munkásként megkapaszkodniuk Angliában, igaz, jónak aligha mondható munkakörülmények és kizsákmányoló viszonyok között. Az esetek közös tanulsága, hogy bármilyen alacsony presztízsű, nehéz, alulfizetett munkát végeznek a romák a befogadó országokban, az érintettek számára a *földrajzi mobilitás* a magyarországi helyzetükhöz képest sok esetben az etnikai stigmától való megszabadulást, az anyagi boldogulás és legalább a következő nemzedék számára a *társadalmi mobilitás* reményét kínálja.

Durst is rámutat a *kapcsolati tőke*, a *hálózatok* perdöntő szerepére a migráció folyamatában, Virág Tünde tanulmányának fókuszában pedig az egyes családok (lokális) gazdasági, társadalmi, közösségi pozíciójának, társas hálózatainak és ezek migrációban játszott szerepének összefüggései állnak. A képzetesebb, magasabb státuszú romák a „cigányfalun” kívül, korábbi munkahelyeiken, felsőoktatási tanulmányaik során kiépített kapcsolathálózataikat is mobilizálni tudják migrációjuk során, a legszegényebb roma családok azonban kizárólag rokonsági hálózataikra tudnak támaszkodni, ami azonban külföldön is újratermeli függőségüket, kiszolgáltatottságukat az őket a migráció során segítő, de egyben ki is használó „rokonoktól”. Mindkét tanulmányból kitetszik, hogy a *roma munkaerőre* nagy szükség van a befogadó országok formális és informális munkaerőpiacán – vagy tágabban, a globális tőkefelhalmozás folyamatában.

Németh Krisztina és Váradai Monika Mária egyaránt a külföldön végzett *otthoni idősgondozói* munkával mint a nők migrációjának globálisan is tipikus formájával foglalkozik tanulmányában. A két írásban sok az érintkezési pont, a közös olvasmányélmények, a közös konferencia-előadások nyoma tetten érhető a szövegekben. A megközelítés, a fókusz mégis eltérő. Németh három asszony történetének finom elemzésén keresztül az otthoni idősgondozás mint női munka strukturálisan kötött, mégis személyes jelentéseit tárja fel. Azt vizsgálja, hogy a történelmi előkép, a (házi) cseléd és a külföldön, idegen háztartásokban beteg időseket gondozó asszonyok pozíciójában milyen strukturális azonosságok és különbségek fedezhetők fel, s hogy a *cselédmetafora* milyen élethelyzetekhez kötődve jelenik meg az asszonyok élet- és munkatörténeteiben. Míg a cselédmetafora

magától értetődően áll rendelkezésre és mobilizálható az idősgondozói munkát jellemző egyenlőtlen viszonyokból fakadó frusztrációk kifejezésére és leküzdésére, az *önmegvalósítás* mint toposz, mint a professzionális fejlődés lehetősége nagyon ritkán, csak sajátos életrajzi, családi körülmények és személyiségvonások mellett jelenik meg a külföldön idősgondozóként dolgozó asszonyok történeteiben. Váradi nem fókuszált mélyelemzést végez, hanem a történetek alapján igyekszik kibontani egy képet a külföldön végzett idősgondozásról: a lokalitásból kiinduló formális és informális migrációs utakról; a gondozói munkát, a gondozónői státuszt jellemző többszörös *helyvesztés*ről, a feszítő belső ellentmondásokról; az ezeket kezelő *taktikákról*; arról, hogy miként hat a gyerekekre, házastársakra az asszonyok legfőbb keresővé válása, távolléte; a férfi és női tradicionális szerepek (meglepő?) állandóságáról.

Az utolsó tanulmánypárban Németh arról ír, hogy miként élik meg a migrációban érintett *gyerekek* a helyváltoztatással járó veszteségeket, hiányokat, kihívásokat, míg Váradi a szülők, elsősorban az *anyák* perspektívájából szól arról a veszteségről, azokról a félelmekről, amit számukra gyerekeik ideiglenes vagy tartós távozása jelent. A *migráció, a mobilitás ellentmondásos hatásaival* mindegyik tanulmány foglalkozik, a mérleg egyik serpenyőjében állnak az anyagi gyarapodás, a jóllét növekedése, a mozgásnak köszönhetően elnyert (kis) szabadságok, míg a másikban a kiszolgáltatottság, a szeparációból fakadó fájdalom és a küzdelmek. Szinte soha nincs egyensúlyi állapot. A fájdalomokról, reményekről, félelmekről, a gyermeki és szülői perspektíva miatt, talán az utolsó tanulmánypár beszél a legszemélyesebben.

Noha a tanulmánypárok tematikusan kapcsolódnak egymáshoz, önálló írásokról van szó, amelyek önmagukban is megállnak, olvashatók és (reményeink szerint) élvezhetőek. Abban, hogy ez a tanulmánykötet elkészülhetett, olyan kollégák, barátok is fontos szerepet játszottak, akik nincsenek a szerzők között. A kutatási projekt kidolgozásában részt vett Vidra Zsuzsanna, és az első kutatási évben még velünk interjúzott Fehér Katalin, aki konferencián is előadást tartott Németh Krisztinával első eredményeinkről. Jeleztük az egyes tanulmányok esetében, ha azok egy másik változatban már megjelentek folyóiratcikként. Köszönettel tartozunk az anonim lektoroknak, akik a korábbi szövegek tanulmányá formálásában segítettek, mindenekelőtt azonban Nagy Teréziának és Kováts Andrásnak, akik érzékeny és hozzáértő észrevételeikkel támogatták e tanulmánykötet létrejöttét.

Mindenekelőtt azonban helyi segítőknek és azoknak az embereknek tartozunk köszönettel, akik megosztották velünk, ránk bízta történeteiket!